

Mechanizm upadku socjalistycznego systemu gospodarczego

Masahiro Taguchi, prof., Graduate School of Humanities and Social Sciences Okayama University, Japonia

1. Próby reform w ramach systemu socjalistycznego

W artykule spróbuję przedstawić model procesu funkcjonowania systemu gospodarki socjalistycznej na podstawie analizy empirycznej polskich reform gospodarki socjalistycznej¹. W Polsce kilkakrotnie podejmowano próby przeprowadzenia reform gospodarczych, jednak zawsze po kilku latach wycofywano się z nich. Zbadam zatem, dlaczego reformy nie powiodły się, a także dlaczego reformy systemu utknęły ostatecznie w martwym punkcie. Skoncentruję się przy tym na sztywności podstawowej architektury systemu tradycyjnego, na cykliczności, w którą popada reforma, głębokości i zasięgu reformy oraz związkami platformy z mechanizmem działania.

Po drugiej wojnie światowej podjęto próby różnorodnych reform systemu gospodarki socjalistycznej. Można je podzielić na trzy fale.

Pierwsza fala reform wystąpiła w połowie lat pięćdziesiątych. Około 1953 roku w każdym państwie nasiliły się krytyki polityki preferencyjnego rozwoju przemysłu ciężkiego. „Tajny referat”, wygłoszony przez Chruszczowa na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, zapoczątkował rzeczywistą dyskusję nad reformą. W Związku Radzieckim wprowadzono tak zwane reformy Chruszczowa. Między innymi, zmieniono system nakazów produkcyjnych w kołchozach (1953 r.) i nastąpiło przejście do zasady regionalności w kontroli gospodarki poprzez ustanowienie Rady Gospodarki Narodowej (1957 r.). Na Węgrzech, po wypadkach węgierskich, utworzono Komisję Gospodarczą (1957 r.), rozpatrzono m.in. zmniejszenie wskaźnika planu nakazowego, zwiększenie samodzielności przedsiębiorstw i reformę systemu cen. W Polsce planowano zaprzestanie kolektywizacji rolnictwa, zwiększenie samodzielności przedsiębiorstw państwowych, ustanowienie rad robotniczych

---

¹ Artykuł ten stanowi fragment (rozdział 2.) książki pt. *Transformacja w Polsce. Ekonomia polityczna upadku i narodzin systemu* [Taguchi Masahiro, Tokio: Ochanomizu-shoten, 2005, po japońsku].

(1956 r.). Również w Czechosłowacji podjęto próby reform zwiększających prawa przedsiębiorstw (1958 r.).

Jednak w krótkim czasie zaniechano reform. Reformy w Związku Radzieckim wywołały negatywne skutki regionalizmu i ponownie wprowadzono zasadę sektorowości przemysłu (1956 r.). W Polsce już w 1957 roku zaczęto rezygnować z samorządności robotników, co więcej rady robotnicze po reorganizacji praktycznie zostały rozwiązane. W Czechosłowacji wycofano się z reform po dwóch latach, a na Węgrzech skończyło się prawie wyłącznie na dyskusjach.

Druga fala reform miała miejsce w okresie od połowy do końca lat sześćdziesiątych. W NRD próbowano zreformować system kontroli gospodarki poprzez wprowadzenie „nowego systemu gospodarczego” (1964 r.). W Związku Radzieckim rozgorzała „wojna zysków” zapoczątkowana przez rozprawkę naukową Libermana (1962 r.) i ostatecznie przeprowadzono tak zwaną reformę Kosygina (1966–68), która zakładała m.in. obniżenie na dużą skalę obowiązkowych wskaźników, utworzenie funduszu zakładowego opartego na zyskach. W Czechosłowacji w połowie lat sześćdziesiątych rozgorzały dyskusje nad reformą, wywołane ujemnym wzrostem dochodów ludności na początku lat sześćdziesiątych. W 1966 roku rozpoczęły się reformy, których celem były decentralizacja w szerokim zakresie, zwiększenie roli rynku, udział robotników w zarządzaniu. Reforma dosięgła także sfery polityki. Na Węgrzech, gdzie gospodarka znalazła się w ślepych zaułku, również czyniono przygotowania do reformy. Od 1968 roku wprowadzano „nowy mechanizm gospodarki”, w którym zawarto likwidację systemu nakazów produkcyjno-rozdziałczych i regulację gospodarki środkami monetarnymi. Poza tym w Bułgarii i Rumunii również od połowy do końca lat sześćdziesiątych podejmowano próby decentralizacji. W Jugosławii przeprowadzono reformę, której trzon stanowiło przypisanie rynkowi większego znaczenia (1965 r.). W przypadku Polski reforma z lat sześćdziesiątych skończyła się na częściowej korekcie, ale w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych podjęto próby decentralizacji na poziomie grup przedsiębiorstw poprzez wprowadzenie WOG (1973 r.).

Jednak również i te reformy ustają w krótkim czasie. Reforma czechosłowacka została zdławiona przez interwencję wojsk radzieckich i wojsk Układu Warszawskiego i nastąpił powrót do centralizacji, a w latach siedemdziesiątych wprowadzono tylko drobne korekty do systemu tradycyjnego. Również w Bułgarii, Rumunii i NRD zaniechano reform po 2–3 latach, a w latach siedemdziesiątych, wręcz przeciwnie, zintensyfikowano centralizację. W Jugosławii, podobnie, reformy zostały poddane krytyce w 1968 roku i wycofano się z nich. W Związku Radzieckim wprowadzono co prawda pojęcie zysków, ale reformy nie wyszły z ram systemu centralizacji i w pewnym sensie nastąpiło umocnienie tego systemu. Także w Polsce wraz z osłabieniem gospodarki w połowie lat siedemdziesiątych ponownie umocniła się władza centralna. Reformy węgierskie właściwie doprowadziły do zmiany systemu w 1989 roku, ale od około 1972 roku do około 1977 roku weszły w okres stagnacji i zamierania.

Tabela 1.**Reformy i rewolucje**

kraj	reformy	rewolucja i zmiany systemu postsocjalistycznego		powiązane wydarzenia
		jako przedłużenie reformy	bez związku z reformą	
Jugostawia niektóre rejony	1949– 1949–90	1990		1949: Odłączenie się Jugostawii od bloku ZSRR 1990: Pierwsze wolne wybory w niektórych republikach
Węgry	1953–54 1963–89	1989	1956	1953: Premier Imre Nagy, ogłoszenie programu reform gospodarczych 1954: Upadek Imre Nagya 1956.10.23: Powstanie ludowe 1956.11.4: Inwazja wojsk ZSRR 1963: Łagodzenie represji zapoczątkowane uwolnieniem więźniów politycznych 1989: Wprowadzenie systemu wielopartyjnego
ZSRR niektóre rejony	1953–64 1985– 1985–90	1990		1953: Śmierć Stalina 1964: Upadek Chruszczowa, dojście do władzy Breżniewa. 1985: Dojście do władzy Gorbaczowa 1990: Pierwsze wolne wybory w niektórych republikach
Czechosłowacja	1968		1989	1968.1: Początek „praskiej wiosny” 1968.8: Inwazja wojsk Układu Warszawskiego 1989: „Aksamitna rewolucja”
Chiny	1978–			1978: Deng Xiaoping, ogłoszenie polityki reform 1979: Początek prywatyzacji w rolnictwie
Polska	1980–81		1989	1980: Narodziny związku zawodowego „Solidarność” 1989: Rząd partii komunistycznej i „Solidarność” doprowadzają do porozumień „Okrągłego Stołu”
Wietnam	1987–			1987: Ogłoszenie reformy gospodarczej
NRD			1989	1989: Zburzenie muru berlińskiego

Źródło: [Kornai, 1992, s. 393].

Trzecia fala reform rozpoczęła się w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych. Co prawda nie jest to związane bezpośrednio z tą falą, ale w Chinach zmarł Mao Zedong (1976 r.), a od 1978 roku nastąpiła zmiana kursu na refor-

my gospodarcze i otwarcie na zagranicę. Najpierw rozpoczęto indywidualizację rolnictwa (1978 r.), następnie zwiększono samodzielność przedsiębiorstw (1979 r.) i zdecydowano o przyjęciu polityki otwarcia na zagranicę (1979 r.), która polegała m.in. na utworzeniu stref ekonomicznych i stref rozwoju gospodarczego. W 1988 roku przyhamowano te reformy, a po wydarzeniach na Placu Niebiańskiego Spokoju nastąpiło jeszcze większe osłabienie reform. Jednak w 1992 roku przyjęto kierunek na „socjalistyczną gospodarkę wolnorynkową”. Na Węgrzech w latach 1979–84 zreformowano organy zarządzania i kontroli przedsiębiorstw, zaczęto promować zarządzanie na małą skalę i przeprowadzono reformę cen, a od 1985 roku jeszcze bardziej zaczęto zwiększać samorządność robotników i podjęto reformę systemu finansowego. W Polsce w latach 1980–81 zaistniał ruch „Solidarności”, w 1982 roku rozpoczęto legitymizację programu reform i dążono do wprowadzenia w szerokim zakresie mechanizmu rynkowego, którego trzon stanowiły trzy „S” (samodzielność, samorządność i samofinansowanie przedsiębiorstw). Jednak około 1984 roku właściwie zaniechano reform, a zasady reformy uznano za przejściowe środki zaradcze i odłożono na później. W Związku Radzieckim już w czasach Andropowa widoczne były oznaki reform, ale ich rzeczywiste zapoczątkowanie nastąpiło dopiero po dojściu do władzy Gorbaczowa w 1985 roku. W 1987 roku przyjęto prawo o przedsiębiorstwach państwowych i dążono do stopniowego wprowadzenia rynku towarowego. Jeśli spojrzeć na zmiany ustrojowe w latach 1989–90, to można dokonać podziału na przypadki, kiedy trzecia fala doprowadziła ostatecznie do zmian ustrojowych, oraz na przypadki, kiedy pozostano w sferze reform typu tradycyjnego i nie doszło do zmian ustrojowych (tab. 1.). Jednak ogólnie w połowie lat osiemdziesiątych daje się zauważyć osłabienie reform.

I tak właśnie, jeśli przyjrzeć się reformom gospodarczym przeprowadzonym w Związku Radzieckim i w Europie Wschodniej po drugiej wojnie światowej, daje się zauważyć, że reformy powtarzały się w pewnym stałym cyklu. Poza tym od lat pięćdziesiątych zwracano uwagę na wady i irracjonalność systemu gospodarki scentralizowanej i wielokrotnie podejmowano próby reform, ale w krótkim czasie zawsze z nich rezygnowano.

2. Bazowa architektura tradycyjnego systemu

Głównych przyczyn wielokrotnego osłabienia reform systemu socjalistycznego należy upatrywać w tym, że podstawowe elementy systemu tradycyjnego (bazowa architektura) istniały nadal, praktycznie niezmienione, pomimo przeprowadzenia „śmiałych” reform. Innymi słowy, historia reform w ramach systemu socjalistycznego nie jest historią likwidacji systemu tradycyjnego, ale zaledwie próbą ulepszenia mechanizmów funkcjonowania tego systemu. Bez transformacji samej podstawowej architektury systemu tradycyjnego niemożliwe jest stworzenie efektywnie funkcjonującego systemu, a ta bazowa architektura jest, inaczej mówiąc, bazą systemu i częścią, w której skondensowana jest ideologia systemu. W związku z tym można powiedzieć,

że rezygnacja z niej oznaczałaby faktyczną rezygnację z socjalizmu. I to właśnie stanowi ograniczenie dla reform w ramach systemu. Chciałbym teraz uporządkować teoretycznie ten problem.

Przede wszystkim, jaki był ten system — przedmiot reform, który określano m.in. jako system „scentralizowany”, „klasyczny”, „typu radzieckiego”, „typu stalinowskiego”. Spróbuję tutaj dokonać systematyzacji opierając się na systematyzacji teoretycznej Kornai [1992].

Kornai dokonuje następującej klasyfikacji systemu socjalistycznego: I — system rewolucyjnej zmiany (przejście od kapitalizmu do socjalizmu), II — system klasyczny (klasyczny socjalizm), III — zreformowany system (zreformowany socjalizm), IV — system postsocjalistyczny (przejście od socjalizmu do kapitalizmu). W tym rozdziale zajmiemy się przejściem od II do III. Wobec tego najpierw przyjrzyjmy się cechom charakterystycznym systemu II oraz przedmiotom reform [Kornai, 1992, s. 33–379].

1. Władza

- a) partia — dyktatura jednej partii, system scentralizowanej demokracji wewnątrzpartyjnej. Kontrola gospodarki przez partię;
- b) państwo — kierownicza rola partii w zarządzaniu państwem;
- c) organizacje masowe — monopol organizacji masowych pod przewodnictwem partii w każdej sferze społecznej;
- d) biurokracja — istnienie systemu biurokracji skonsolidowanego dzięki ideologii, władzy, przywilejom i przymusowi lub pozostającego w konflikcie interesów przy trwałym napięciu

2. Ideologia: przekonanie o wyższości socjalizmu i legalizacja ideologii przez partię. Moralny obowiązek narodu to: dyscyplina, duch służenia, ostrożność wobec wrogów klasowych.

3. Własność: społeczna własność środków produkcji jest podstawową formą własności. Dominuje państwowa własność. Zyski przedsiębiorstw uspołecznionych zasadniczo są przekazywane do skarbu państwa. Własność spółdzielcza spełnia funkcję uzupełniającą dla własności państwowej. Zarządzanie majątkiem państwowym leży faktycznie w rękach urzędników państwowych. Alienacja pracy w przedsiębiorstwach uspołecznionych. Własność prywatna dóbr produkcyjnych jest w dużym stopniu ograniczona. Obok formalnej działalności gospodarczej istnieje rozległy nieformalny sektor prywatny.

4. Mechanizm regulacji: podstawową formą regulacji gospodarki jest regulacja biurokratyczna. Regulacja rynkowa pełni rolę pomocniczą. Samorządna regulacja istnieje, ale jest tylko nominalna, nie realna.

5. Planowanie: planowanie nakazowe. Obowiązuje przede wszystkim bilansowa metoda materiałowo-finansowa. Począwszy od planowania w sferze makroekonomii, planowaniu podlegają nawet: tworzenie przedsiębiorstw, łączenie i podział przedsiębiorstw, inwestycje przedsiębiorstw, kontrola produkcji, ceny, finanse przedsiębiorstw. Świadomość, że plan jest w opozycji do rynku. Ocena przedsiębiorstw na podstawie wykonania

planu, a w związku z tym słaba wrażliwość na efektywność zarządzania. Elementem stałym stają się pionowe przetargi.

6. **Pieniądz i ceny:** ceny dóbr produkcyjnych i konsumpcyjnych są przede wszystkim cenami stałymi lub kontrolowanymi. Ceny są ustalane politycznie, nie odzwierciedlają wartości. Ceny nie są czynnikiem decydującym o produkcji w przedsiębiorstwach państwowych. Bank państwowy kontroluje wszystkie banki. Inwestycje produkcyjne są przeprowadzane głównie z zasobów skarbu państwa. Restrykcje budżetowe na ogół małe.
7. **Inwestycje i wzrost:** w zasadzie celem jest rozkwit i wysoki wzrost gospodarczy; silna jest tendencja do nadmiernych inwestycji. Pierwszeństwo mają inwestycje w przemyśle ciężkim, w związku z prawem pierwszeństwa produkcji dóbr produkcyjnych.
8. **Zatrudnienie i płace:** zasada całkowitego zatrudnienia. Nie istnieje rynek pracy. Kontrola płac w sektorze uspołecznionej gospodarki w oparciu o ujednoliconą listę płac.
9. **Niedobory i inflacja:** ustawiczne niedobory w zakresie produkcji i konsumpcji. Ponieważ ceny są kontrolowane, nie istnieje inflacja, ale silna jest presja ukrytej inflacji i z tego powodu powiększają się niedobory.
10. **Konsumpcja i dystrybucja:** szkolnictwo i leczenie są w zasadzie bezpłatne, a koszty pokrywa skarb państwa. Ceny podstawowych dóbr konsumpcyjnych są ustalane na niskim poziomie, natomiast ceny luksusowych dóbr konsumpcyjnych na wysokim. Zyski i straty są regulowane za pomocą opodatkowania i dotacji. Na rynku sprzedawcy popyt nie reguluje produkcji. Jeśli chodzi o dystrybucję, to silna jest zasada równości, ale pierwszeństwo w dostępie do dóbr deficytowych zapewniają znajomości.
11. **Związki gospodarcze z zagranicą:** handlowy monopol państwa. Dążenie do integracji z państwami socjalistycznymi. Ceny w handlu są stałe lub stabilne. Praktycznie rozliczenia bilateralne w handlu regionalnym. Ponieważ nie istnieje wymiana walutowa w handlu regionalnym, większa jest presja na import niż eksport.

System gospodarki socjalistycznej charakteryzujący się powyższymi cechami będę tutaj nazywać systemem tradycyjnym.

Notabene przy próbie szczegółowego usystematyzowania reform systemu tradycyjnego okazuje się, że istnieją elementy składowe tego systemu, których podczas żadnej z reform nie udało się wyeliminować, a częstokroć nawet samo poddawanie ich dyskusji stanowiło tabu. Są to następujące cztery elementy²:

- 1) kontrola partii komunistycznej nad organizacjami gospodarczymi i działalnością gospodarczą;

² Jeśli chodzi o podstawowe składniki tradycyjnego systemu, patrz wywiad, który autor tego artykułu przeprowadził z Leszkiem Balcerowiczem w Warszawie 24.06.1987 r.: Taguchi [1987], s. 94–98; Balcerowicz [2000], s. 439–444.

- 2) metoda dystrybucji środków finansowych i materiałów w oparciu o nakazy centralne;
- 3) centralne podejmowanie decyzji dotyczących zakładania, łączenia i podziału przedsiębiorstw;
- 4) redystrybucja środków finansowych między przedsiębiorstwami w postaci opodatkowania i dotacji.

Powyższe elementy we wszystkich reformach pozostawiono zwykle jako święty obszar. Elementy te nazywamy bazową architekturą systemu tradycyjnego. W związku z tym można powiedzieć, że nawet śmiała na pierwszy rzut oka reforma, która zakładała wprowadzenie rynku, ustanowienie samorządności, decentralizację w szerokim zakresie i kontrolę gospodarki w oparciu o parametry, była reformą częściową przeprowadzoną z zachowaniem bazowej architektury systemu tradycyjnego. Przyczyną tego, że reforma nie objęła bazowej architektury systemu tradycyjnego, był nie tylko fakt, że elementy tej architektury stanowią podstawę utrzymania władzy, ale również to, że są one jądrem ideologii socjalistycznej. Gdyby rozprawdzać materiały zgodnie z mechanizmem rynkowym i gdyby okazało się, że istnieje i bezrobocie, i upadłość, to nie pozostanie nic z oryginalności socjalizmu oraz zaniknie nieuchronność interwencji partii w gospodarkę. Można powiedzieć, że trwałość systemu tradycyjnego wspierana jest przez te niezmiennie elementy.

3. Modele reform i ich wdrażanie

Reforma gospodarcza pojawia się jako wyjście z sytuacji w przypadku, gdy efektywność funkcjonowania dotychczasowego systemu wyraźnie pogarsza się lub gdy dotychczasowy system nie przynosi rezultatów w rozwiązywaniu nowych problemów.

W dyskusji nad reformą wyróżniamy głównie dwa wymiary: własność i zarządzanie oraz plan i rynek, które są ze sobą ściśle powiązane. Pierwszy zwraca naszą uwagę na alienację robotników od środków produkcji czy też demokratyzację zarządzania gospodarką i jest głęboko związany z platformą systemu (omówiono w dalszej części artykułu). Drugi kładzie nacisk na u efektywnienie mechanizmu kierowania gospodarką.

W obszarze własność i zarządzanie Jugosławia, która jako pierwsza zwróciła uwagę na fakt, że własność państwowa przyspiesza tworzenie się nienaruszalnych praw urzędników, przeciwstawiła temu model samorządności robotników i spróbowała urzeczywistnić niepaństwową własność i uspołecznienie zarządzania. Natomiast na Węgrzech ze względu na ograniczenia historyczne i polityczne próbowano raczej przeprowadzić reformę, rozdzielając dyskusje nad własnością i zarządzaniem (reforma 1968 r.). W Polsce poprzez kontrolę społeczną i uspołecznienie procesu planowania poszukiwano ram demokratycznego podejmowania decyzji (reforma z pierwszej połowy lat osiemdziesiątych).

Dyskusje nad planem i rynkiem prowadzone były już od okresu międzywojennego, wśród tak zwanego sporu nad rachunkiem ekonomicznym doty-

czącego możliwości racjonalnego rachunku ekonomicznego w gospodarce planowej, a także w obrębie teorii wartości i teorii cen, takich jak na przykład teoria produkcji towarowej w socjalizmie. Jednak od lat sześćdziesiątych skoncentrowano się na dyskusjach praktycznych: na którym poziomie decyzyjność powierzyć rynkowi, w jakim zakresie wprowadzić mechanizm rynkowy. W takiej sytuacji, przedstawione zostały różne modele, m.in. model decentralizacji według Brusa, wprowadzenie do gospodarki planowej regulowanego mechanizmu rynkowego oraz socjalizm rynkowy.

Jednym z aspektów reformy gospodarczej jest również techniczne rozwiązywanie problemów. Na przykład uzdrowienie makrorównowagi i stopy wzrostu, zapewnienie instrumentów kontroli gospodarczej w celu skorygowania tendencji nadmiernych inwestycji, system nagród pieniężnych mających na celu zwiększenie motywacji do pracy czy też system zatrzymywania części zysków w przedsiębiorstwie są często powiązane z pilnymi zadaniami, czyli rozwiązywaniem bieżących trudności. Tego rodzaju reforma nazywana jest reformą techniczną. W przeciwieństwie do reformy, związanej z oddolnym ruchem demokratycznym i podnoszącej przede wszystkim kwestię ideologii, reformę, która zakłada realistyczne rozwiązanie problemów przy udziale specjalistów ekonomistów, nazywamy reformą technokratyczną. Celem takich reform jest głównie efektywność mechanizmu funkcjonowania gospodarki, a czynnik ideologiczny jest stosunkowo słaby.

Jako szansę dla rozpoczęcia takich różnorodnych reform gospodarczych można wymienić wstrząsy zewnętrzne i wewnętrzne.

1. **W s t r z ą s y z e w n ę t r z n e:** przyczyny polityczne międzynarodowe, takie jak zakończenie wojny koreańskiej czy postęp w odprężeniu pomiędzy Wschodem i Zachodem w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, wywierają niemały wpływ na rozpoczęcie reform. Co więcej, zmiana przywódcy w Związku Radzieckim i zmiana polityki wobec Europy Wschodniej również określa głębokość i zakres dyskusji nad reformami (omawiane w dalszej części artykułu). Poza tym gwałtowny wzrost cen na rynkach światowych, pogorszenie warunków wymiany handlowej oraz wzrost międzynarodowych stóp procentowych mogą zadziałać w takim kierunku, że jeszcze bardziej przyspieszona zostanie intensyfikacja centralizacji, będącej elementem środków zaradczych wobec kryzysu kierownictwa rządu lub partii, ale mogą też obnażyć wady systemu, który słabo reaguje na tendencje gospodarki światowej i przyspieszą reformy. W latach siedemdziesiątych wiodące przemysły światowe uległy dużej przemianie z typu, w którym przemysły ciężkie są dominujące, na typ, w którym przemysły elektrotechniczne są wiodące, ale zmiana ta nie okazała się decydującym wstrząsem w obszarze gospodarki socjalistycznej, która słabo była powiązana z gospodarką światową. Jednakże separacja od rynku światowego ujawniła się później, gdy nastąpiło zestarzenie się struktury przemysłu i pogorszenie się konkurencyjności technologicznej. W latach osiemdziesiątych, zwłaszcza w Polsce i na Węgrzech, presja na spłatę narosłego wobec zagranicy

zadłużenia i akceptacja warunków IMF, bez którego niemożliwe było dodatkowe finansowanie, spowodowały presję na przyspieszenie reform.

2. **Wstrząsy wewnętrzne:** w tle pierwszej fali widoczne było zniekształcenie polityki wymuszonego uprzemysłowienia z początków lat pięćdziesiątych. Zastój gospodarczy w latach sześćdziesiątych stał się punktem wyjścia sporów nad reformą, które rozpoczęły się w połowie lat sześćdziesiątych. Zwłaszcza w Czechosłowacji i na Węgrzech zastój gospodarczy był znaczny, ale dzięki temu projekty reform w obu krajach były radykalne. Trzecią falę wywołało przede wszystkim pogłębienie się kryzysu gospodarczego spowodowanego przez wzrost narosłego zadłużenia w drugiej połowie lat siedemdziesiątych. Takiemu kryzysowi gospodarczemu często towarzyszy kryzys polityczno-społeczny wywołany przez strajki czy demonstracje uliczne.

Fale reform wywołane zostają przez splot takich zewnętrznych i wewnętrznych wstrząsów.

4. Cykliczność reformy i mechanizm jej słabnięcia

Reformy gospodarcze, będące doraźnym środkiem zaradczym zastosowanym przez stronę rządzącą, czy też reformy na pokaz wprowadzone w celu zdobycia popularności, pozostają poza dyskusją, ale nawet ambitne pakiety reform, których celem była decentralizacja w szerokim zakresie, w większości przypadków zamierały po 2–3 latach. W porównaniu z pojawianiem się fal reform mechanizm ich słabnięcia jest bardziej skomplikowany. Najpierw, zgodnie z klasyfikacją Baki, spróbuję naszkicować cykliczność reform [Baka, 1988, s. 487–488].

Etap pierwszy Na skutek obniżenia zdolności systemu obowiązkowego rozdzielnictwa i przypadkowej polityki gospodarczej zmniejsza się wydajność i pojawiają się związane z tym trudności gospodarcze. Wzrasta napięcie społeczno-polityczne, nasilają się żądania reform gospodarczych.

Etap drugi Początek reform gospodarczych, których osią jest wykorzystanie mechanizmu rynkowego w celu osiągnięcia równowagi gospodarczej i efektywności.

Etap trzeci W zreformowanym systemie wzrasta liczba przedsiębiorstw, w których występują opóźnienia w produkcji wywołane niewystarczającymi dobrami produkcyjnymi. Także, z powodu złagodzenia kontroli cen dóbr konsumpcyjnych i częściowej liberalizacji dystrybucji, widoczne stają się różnice w warunkach życiowych czy różnice w dochodach. Wzrasta niezadowolenie społeczeństwa, pojawiają się na większą skalę żądania równości i pomocy dla słabszych.

Etap czwarty Stopniowo zwiększa się zakres zastosowania metody rozdzielnictwa i odszkodowań. Rośnie sprzeciw wobec decyzji dotyczących m.in. wprowadzenia zasady konkurencji, która jest niezbędna dla odrodzenia się gospodarki, ale słabo popierana przez społeczeństwo. Coraz

bardziej słabnie proces stosowania zasad reformy i ponownie zaczyna dominować metoda przymusowego rozdzielnictwa.

E t a p p i ą t y Ugruntowanie się i upowszechnienie metody przymusowego rozdzielnictwa. Ograniczony zostaje udział robotników w sektorze kontroli i zarządzania. Pogarsza się efektywność gospodarki, co powoduje pogorszenie się zdolności gospodarki do zaspokojenia potrzeb społecznych.

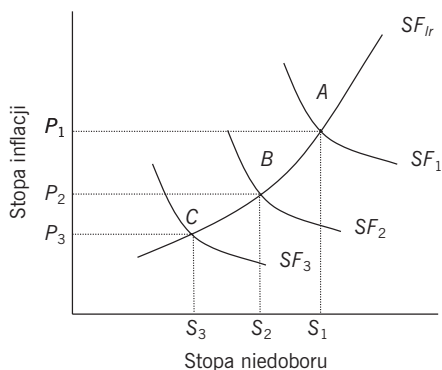
E t a p s z ó s t y Powrót do charakterystycznej sytuacji z etapu pierwszego. Ponownie rozpoczynają się cykliczne zmiany systemu gospodarczego.

Ta cykliczność jest szczególnie charakterystyczna dla Polski, ale również w innych krajach istota problemu jest wspólna. Prześledźmy to szczegółowo głównie na przykładzie Polski.

Przed wszystkim należy uświadomić sobie, że reforma jest zawsze produktem kompromisu. Może to być kompromis z konserwatystami, może to być też kompromis pomiędzy siłami reformacyjnymi. Poza tym kompromisem będzie także, w pewnym sensie, samokontrolowanie się przy jednoczesnej próbie oceny stopnia przyzwolenia Związku Radzieckiego. Mechanizm reformy, będącej produktem kompromisu, sam w sobie jest pozbawiony konsekwencji i zawiera liczne elementy sprzeczne. W rezultacie powstaje system, w którym regulacje rynkowe przemieszane są z biurokratycznymi. Poza tym w gospodarce niedoborów, nawet po wprowadzeniu mechanizmu rynkowego, przydziela się intensywne środki finansowe i materiały dla przemysłu zbrojeniowego i dla przemysłu artykułów pierwszej potrzeby jako środki zaradcze okresu przejściowego czy środki zaradcze według własnego uznania. Szczególnie w okresie trudności gospodarczych (reformy gospodarcze zazwyczaj przeprowadzane są w okresie trudności gospodarczych) normalne jest, że środki finansowe i materiały są przydzielane priorytetowo niektórym przemysłom w ramach programu antykrzysowego. Co więcej, tak jak to występuje w indywidualnych negocjacjach w sprawie środków zaradczych w postaci redukcji podatków czy zwolnień od podatków, nawet wartości liczbowe parametrów stają się przedmiotem przetargów z władzami centralnymi. Ostatecznie regulacje biurokratyczne uzyskują przewagę i reforma staje się reformą tylko z nazwy.

Na przykład reforma przeprowadzona w Polsce w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych polegała na wprowadzeniu elementów mechanizmu rynkowego do centralnego nakazowo-rozdzielczego systemu kontroli gospodarki i umożliwiła przedsiębiorstwom państwowym zaopatrywanie się w surowce na rynku i prowadzenie działalności produkcyjnej w oparciu o własny plan. Jednakże deficytowe surowce były w pierwszej kolejności rozdzielane dla przemysłu kluczowego i na zamówienia rządowe i szacuje się, że dobra produkcyjne, które w latach 1985/86 trafiły na rynek stanowiły mniej niż 20% całości [Wojciechowski, 1986, s. 392]. W takich warunkach przedsiębiorstwa państwowe zamiast zdobywać surowce na rynku, nie szczydziły wysiłków na zapewnienie sobie surowców poprzez utrzymanie dobrego dojścia do cen-

trali. Aby uzyskać dojsię do centrali, niezbędna była organizacja partyjna. Pomimo prób podjęcia dyskusji na temat konieczności wykluczenia partii z podejmowania decyzji gospodarczych, to jednak, aby kierować przedsiębiorstwem w gospodarce niedoborów, nie było innego wyjścia, niż polegać na możliwościach negocjacji politycznych jakimi dysponowała organizacja partyjna. W ten sposób, nawet jeśli wprowadzony zostanie mechanizm rynkowy przy jednoczesnym utrzymaniu kontroli partyjnej i priorytetowego rozdzielnictwa materiałów i środków finansowych, to system, któremu ogólnie rzecz biorąc brakuje spójności, nie funkcjonuje zgodnie z oczekiwaniami i wraz z upływem czasu ponownie zaczyna dominować stary mechanizm funkcjonowania cechujący się spójnością.

Rys. 1.

Krzywa *shortageflation*

Źródło: [Kołodko, 1989, s. 178].

Poza tym usamodzielnienie przedsiębiorstw, usprawnienie produkcji i liberalizacja cen są ze sobą ściśle powiązane, ale jeśli w społeczeństwie, w którym nacisk inflacyjny od początku był duży, zliberalizuje się ceny, to od razu ruszy otwarta inflacja. A to wywrze poważny wpływ na życie ludności, zburzy zasadę równości społecznej i rząd wcześniej czy później zmuszony będzie do podjęcia decyzji o środkach zaradczych wobec inflacji. Ale urzędy państwowe związane z przemysłem ostro sprzeciwiają się restrykcyjnej polityce pieniężnej, a gdyby nawet zastosowano restrykcje, to i tak nie można pozwolić na bankructwo przedsiębiorstw państwowych, więc później niedobory zostaną wyrównane. Ponieważ silne ograniczenie płac jest politycznie trudne, to ostatecznie pozostaje tylko zamrożenie cen. W ten sposób odradza się kontrola cen i nie tylko niemożliwe jest osiągnięcie samodzielności przez przedsiębiorstwa, ale także zniekształcenie cen nie jest korygowane i nie zostaje spełniony konieczny warunek dla usprawnienia produkcji. Poza tym, jak pokazano na rys. 1., w systemie gospodarki socjalistycznej krótkoterminowo inflacja i niedobory pozostają w stosunku *trade-off* (SF — krzywa krótkoterminowej *shortageflation*), ale w przypadku połowicznej reformy gospodarczej monopol

utrzymuje się i zasada konkurencji rynkowej nie zostaje ukształtowana oraz podtrzymywane są łagodne ograniczenia budżetowe i długoterminowo wykazują tendencję jednoczesnego przebiegu (SF_{lr} — krzywa długoterminowej *shortageflation*). W związku z tym, gdyby nawet zaplanować zwiększenie roli cen i zaakceptować inflację, w rezultacie i tak nie będzie to skuteczna metoda przyspieszenia reform.

Można tutaj wymienić kilka czynników, które jeszcze bardziej przyspieszają wycofanie się z takich reform.

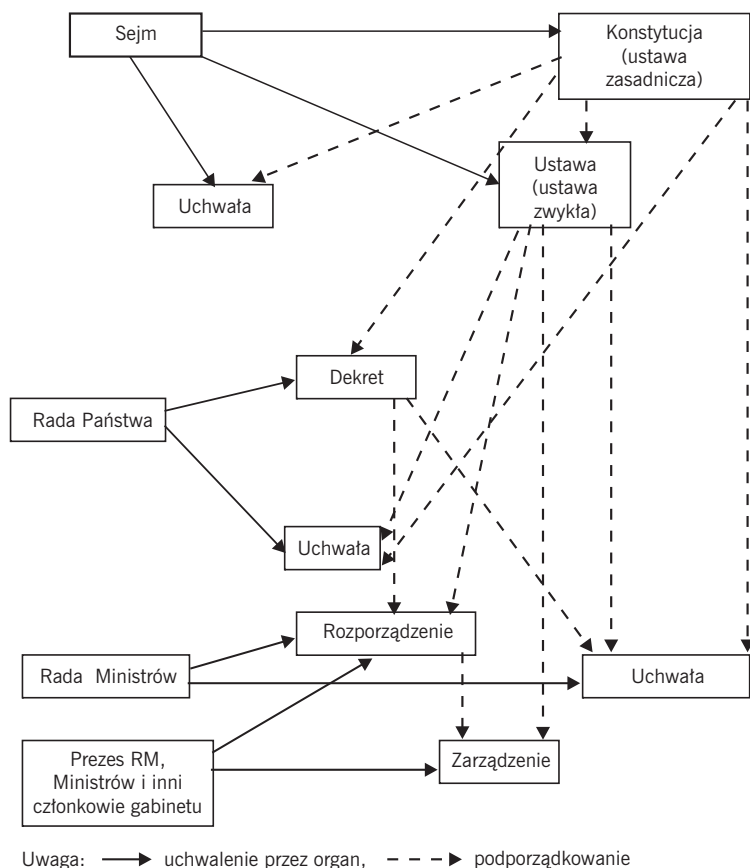
1. Urzędy państwowe wydają nadmierne liczby rozporządzeń i zarządzeń (inflacja prawa) oraz po swoim interpretują i stosują wiele projektów ustaw o reformie, tak aby pasowały do regulacji biurokratycznej, a to powoduje zacieranie się celu reformy. Władza socjalistyczna jest tradycyjnie zorientowana na wzrost, więc forma systemowa zakładająca decentralizację czy urynkowanie nie pasuje do polityki gospodarczej.
2. Przebieg reformy gospodarczej powoduje powiększenie się różnic w poziomie życia ludności i nasilają się naciski ze strony społeczeństwa żądającego rekompensat.
3. Nasila się opór lobbystów tradycyjnego przemysłu w stosunku do projektu reformy dążącej do modernizacji struktury przemysłu; ostatecznie podejmowane są środki pomocowe.
4. Reforma jest wykorzystywana do utrzymania autokratyzmu, a gdy minie kryzys polityczny, słabną siły sprzyjające reformie gospodarczej (wyjątkiem są Węgry).

Przyjrzyjmy się bliżej inflacji prawa.

Usztywnienie tradycyjnego systemu i powtarzające się zamieranie reform w ramach systemu socjalistycznego można wytłumaczyć z punktu widzenia systemu prawnego istniejącego w systemie socjalistycznym. System źródła prawa w socjalistycznej Polsce składał się m.in. z: 1) konstytucji, 2) ustawy, 3) dekretu, 4) rozporządzenia, 5) uchwały, 6) zarządzenia, 7) instrukcji, 8) układu międzynarodowego, konwencji (por. rys. 2.).

Ustawy dzieliły się na konstytucję, czyli ustawę zasadniczą, i na ustawy zwykłe; wszystkie były uchwalane przez jednoizbowy parlament — Sejm. Konstytucja określała m.in. ustrój państwa, organizację państwa, prawa i obowiązki obywateli. Powszechnie gdy mówimy o ustawie, oznacza to ustawę zwykłą (dalej: ustawa). Ustawa była uchwalana zgodnie z trybem określonym w konstytucji lub przepisach sejmowych. W okresie między sesjami Sejmu Rada Państwa mogła ogłosić dekret mający moc ustawy. Dekret mający moc ustawy (dalej: dekret) miał taką samą moc jak ustawa i możliwa była nowelizacja ustawy poprzez dekret, ale wymagane było zatwierdzenie go przez Sejm podczas kolejnej sesji³. W przypadku odrzucenia dekretu przez Sejm tracił on moc.

³ Z tym, że niemożliwa była nowelizacja konstytucji, budżetu i ustawy o planie społeczno-gospodarczym.

Rys. 2.

System źródła prawa w socjalistycznej Polsce

Źródło: [Kowalski, 1984, s. 125].

W celu wprowadzeniu w życie ustawy Rada Ministrów, Prezes Rady Ministrów (premier), a także ci ministrowie oraz przewodniczący komisji i urzędów państwowych, którzy wchodzili w skład rządu, mogli wydać zarządzenie. Zazwyczaj ustawa była w praktyce wykonywana poprzez zarządzenie.

Zarządzenie określało wytyczne implementacji ustawy w zakresie kompetencji organu administracji państwowej, tak aby każdy organ mógł wykonywać ustawę. Zarządzenie wydawali premier, członkowie gabinetu (wszyscy ministrowie oraz przewodniczący innych najwyższych organów państwowych), kierownicy i wyżsi rangą urzędnicy centralnych organów administracji państwowej oraz terenowych organów administracji. Ustawy, dekrety i rozporządzenia były publikowane w „Dzienniku Ustaw”, a niektóre zarządzenia w „Monitorze Polskim” i resortowych dziennikach urzędowych.

Wśród uchwał wyróżnić można m.in. uchwały Sejmu, uchwały Rady Państwa i uchwały Rady Ministrów; wszystkie uchwały posiadały moc prawną.

Uchwała Sejmu mogła mieć zwykły charakter, jak na przykład *Uchwała Sejmu w sprawie zastosowania kodeksu pracy*, a także mogła być aktem konkretno-indywidualnym, jak *Uchwała Sejmu w sprawie mianowania członków Rady Państwa*. Poza tym były również uchwały wyznaczające podstawowy kierunek działalności organów administracji w jakimś temacie, jak na przykład *Uchwała Sejmu w sprawie kształcenia młodzieży*⁴. Uchwały te dzieliły się na uchwały wykonawcze, które uchwalane były w celu wykonania ustawy, oraz na uchwały samoistne, które uchwalane były niezależnie od ustawy.

Tabela 2.

Liczba ustaw, dekretów i rozporządzeń wydanych w Polsce w latach 1944–1982

Rok	Ustawa	Dekret	Razem ustaw i dekretów	Razem rozporządzeń
1944	5	67	72	24
1945	13	142	155	157
1946	16	155	171	185
1947	38	119	157	264
1948	45	72	117	247
1949	91	29	120	312
1950	100	33	133	335
1951	59	31	90	311
1952	45	20	65	194
1953	1	44	45	188
1954	5	38	43	203
1955	2	43	45	229
1956	32	23	55	181
1957	33	11	44	228
1958	55	–	55	255
1959	29	–	29	284
1960	38	1	39	215
1961	35	–	35	224
1962	28	–	28	202
1963	25	–	25	200
1964	16	1	17	178
1965	17	–	17	167

⁴ Narodowy Plan Społeczno-gospodarczy (tak zwany Plan Pięcioletni) to uchwała Sejmu, a Centralny Plan Roczny to uchwała Rady Ministrów; *Uchwała Sejmu o Narodowym Planie Społeczno-gospodarczym na lata 1986–1990*, *Uchwała Rady Ministrów w sprawie Centralnego Planu Roczego na 1987 rok*.

Rok	Ustawa	Dekret	Razem ustaw i dekretów	Razem rozporządzeń
1966	10	–	10	183
1967	10	–	10	133
1968	20	1	21	192
1969	14	–	14	145
1970	12	–	12	118
1971	21	–	21	167
1972	40	3	43	189
1973	16	1	17	163
1974	21	7	28	191
1975	23	–	23	182
1976	17	1	18	119
1977	10	2	12	73
1978	9	–	9	74
1979	5	1	6	94
1980	10	1	11	83
1981	26	4	30	121
1982	57	1	58	199
Razem	1049	851	1900	7209

Źródło: [Bafia, 1984, s. 39–40].

Jeśli chodzi o uchwały Zjazdu PZPR, to oczywiście nie miały one mocy prawnej. Jednakże większość w Sejmie stanowili delegaci Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i jeśli wziąć pod uwagę fakt, że starali się oni odzwierciedlać w ustawach linię uchwał Zjazdu Partii, to oczywiście uchwały Zjazdu określały faktycznie podstawowy kurs państwa. To znaczy, że zapisana w konstytucji tak zwana kierownicza rola partii miała faktycznie pierwszeństwo przed organem ustawodawczym, czyli Sejmem, i tu właśnie tkwił mechanizm legalizacji i kodyfikacji ideologii politycznej czy zamiarów Związku Radzieckiego. Jednak jeszcze bardziej komplikowało sprawę powiększanie się struktur biurokratycznych i zwiększenie kompetencji prawnych urzędników państwowych.

Liczbę ustaw, dekretów i rozporządzeń wydanych w Polsce przedstawiono w tab. 2. W ciągu czterech lat, od 1949 r. do 1952 r., uchwalono 295 ustaw. Ale w ciągu trzech lat, od 1952 r. do 1955 r., uchwalono zaledwie 8 ustaw. Natomiast liczba dekretów Rady Państwa doszła do 125. W tym okresie władza Rady Państwa i Rady Ministrów umacniała się i sesje Sejmu zazwyczaj trwały 2–3 dni.

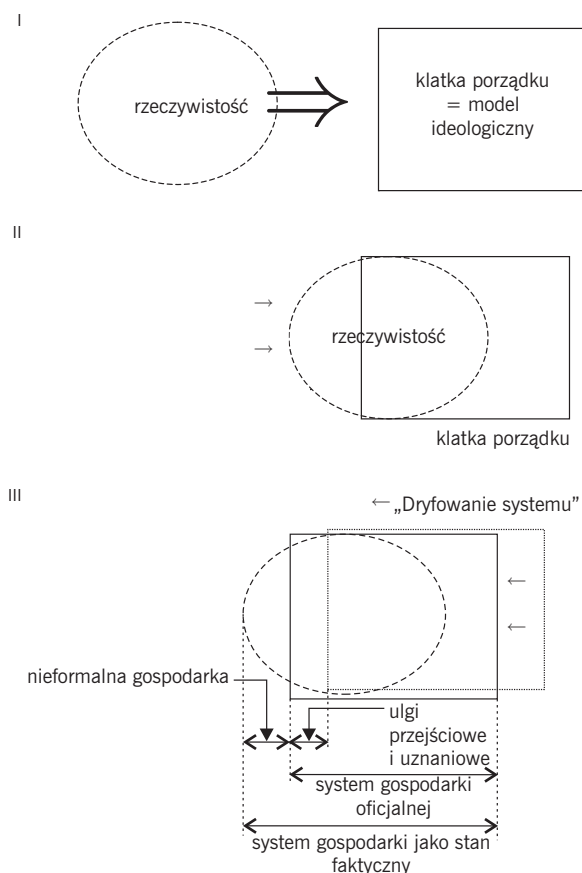
Od 1958 roku dekryty nie były już powszechnie wydawane. Jednak później zwracają uwagę przypadki uchwalania uchwał Rady Ministrów na równi

z ustawami. Większość tych uchwał to uchwały samoistne. Co więcej, w wyniku wzrostu liczby zarządzeń, instrukcji i okólników (pism okólnych) wydawanych przez ministerstwa nasiliła się tendencja do interpretowania i stosowania ustaw po swojemu. Pod koniec 1984 roku moc prawną miało około 13 500 aktów prawnych, w tym ustaw i dekretów było zaledwie 567 (3,5% całości).

Takie nadmierne wydawanie aktów prawnych nazywamy inflacją prawa [Bafia, 1984, s. 30–74]. Problemem stał się zwłaszcza fakt, że uchwały samoistne, ogłaszane niezależnie od ustaw przez organ wykonawczy, czyli Radę Ministrów czy też przez członków Rady Ministrów, do której naleli wszyscy ministrowie, miały wiążącą moc wykonawczą taką samą, jak ustawy uchwalone przez organ ustawodawczy, czyli Sejm, co praktycznie oznaczało, że organ wykonawczy mógł uchwalić prawo, które miało moc wiążącą odpowiadającą ustawie. Ponadto w okresie rozwoju gospodarczego po drugiej wojnie światowej mnożyły się i powiększały ministerstwa przemysłu, co przyspieszyło rozprzestrzenianie się rządów urzędników. Utworzone w marcu 1947 roku Ministerstwo Handlu i Przemysłu zostało podzielone w następnych latach i w 1965 roku na siedem ministerstw: Ministerstwo Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych, Ministerstwo Przemysłu Wydobywczego i Energetycznego, Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego, Ministerstwo Przemysłu Chemicznego, Ministerstwo Przemysłu Ciężkiego, Ministerstwo Przemysłu Lekkiego, Ministerstwo Przemysłu Spożywczego i Skupu, a w roku 1979 na jedenaście: Ministerstwo Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych, Ministerstwo Przemysłu Energetycznego i Energii Atomowej, Ministerstwo Materiałów Przemysłowych, Ministerstwo Górnictwa, Ministerstwo Hutnictwa, Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego, Ministerstwo Przemysłu Chemicznego, Ministerstwo Przemysłu Lekkiego, Ministerstwo Przemysłu Maszyn Ciężkich i Rolniczych, Ministerstwo Przemysłu Maszynowego, Ministerstwo Przemysłu Spożywczego i Skupu [Mołdawa, 1979, s. 111–170]. Urzędnicy ministerstw przemysłu byli zajęci utrzymywaniem i powiększaniem swoich praw poprzez wydawanie uchwał samoistnych w nadmiernych liczbach i już w połowie lat sześćdziesiątych mieli oni taką praktyczną władzę, że kontrola pierwszego sekretarza partii czy premiera nie przynosiła już wystarczających efektów.

W ten sposób w Polsce z jednej strony były realizowane reformy systemu gospodarki socjalistycznej, a z drugiej podejmowanie decyzji przez urzędników według własnego uznania doprowadziło do utrzymania tradycyjnych metod. Na rys. 3. przedstawiono ogólne wyobrażenie problemów polskiego systemu gospodarki socjalistycznej. Najpierw zaprojektowano model różniący się od rzeczywistej gospodarki i zgodnie z tym modelem stworzono system (klatka porządku) i przygotowano ustawy (rys. 3-I). Rzeczywista gospodarka próbuje funkcjonować wewnątrz klatki porządku, ale w praktyce duża część nie mieści się w jej ramach (rys. 3-II). Teraz z kolei sam system przybliżył się do rzeczywistości. Jednakże konieczność politycznego utrzymania podstawowej architektury systemu tradycyjnego sprawia, że nie jest możliwe całkowi-

Rys. 3.

Dryfowanie systemu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wywiadu z prof. J. Beksiakiem [Taguchi, 1989].

te zatwierdzenie rzeczywistości *post factum*. Poza tym w przypadku niepełnej reformy sam system nie funkcjonuje efektywnie. I tutaj pojawia się miejsce na środki zaradcze okresu przejściowego oraz środki zaradcze według uznania urzędników państwowych. Jak już powiedziano wcześniej, również organy wykonawcze mają faktyczną władzę ustawodawczą w postaci rozporządzenia i te środki zaradcze są przeprowadzane zgodnie z prawem⁵. Takie zmiany

⁵ Z tym że większość rozporządzeń i rozporządzeń ministerialnych, wydanych przez takie organy wykonawcze, wprowadzono w życie bez opublikowania. Stosunek procentowy opublikowanych aktów prawnych do wszystkich wydanych przez główne urzędy państwowe do 1983 r. przedstawia się następująco: Ministerstwo Finansów — 72%, Ministerstwo Handlu Zagranicznego — 50%, Ministerstwo Hutnictwa i Przemysłu Maszynowego — 12%, Ministerstwo Pracy, Płac i Spraw Socjalnych — 66%, Ministerstwo Przemysłu Chemicznego i Lekkiego — 40%, Komisja Planowania — 20%, Urząd Cen — 100%, Narodowy Bank Polski — 20% [Bafia, 1984, s. 72–74].

systemu należałoby raczej nazwać dryfowaniem systemu niż reformą (rys. 3-III)⁶. Część realnej gospodarki, której nie obejmują nawet te środki, nazywamy gospodarką czarnorynkową lub gospodarką nieformalną i jest ona usunięta z oficjalnego systemu.

Wskutek tego do sfery oficjalnej gospodarki przenika kontrola urzędników państwowych, którzy w swej działalności opierają się na systemie wartości i interesach różniących się od zamierzeń centralno-partyjnych, w granicznej strefie szerzą się przetargi (*bargaining*) i aktywne poszukiwanie renty (*rent seeking*), ponieważ prawo urzędników do decydowania odgrywa dużą rolę. Natomiast w szarej strefie powiększa się obszar, w którym nie funkcjonują socjalistyczne instrumenty gospodarcze (jest raczej kontrolowany przez skrzywiony mechanizm rynkowy).

Można więc powiedzieć, że przyczyna trudności kontrolowania (polskiej) gospodarki socjalistycznej tkwiła nie tylko w umiejętnościach przywódcy, ale także w konstrukcji systemu, który ignorował rzeczywistość, i samym systemie prawa, który doprowadził do rozrostu biurokracji.

Można powiedzieć, że cykliczność reform kształtuje się pod wpływem skomplikowanego splatania się różnych tego rodzaju przyczyn.

5. Sztywność platformy i granice reformy w ramach systemu

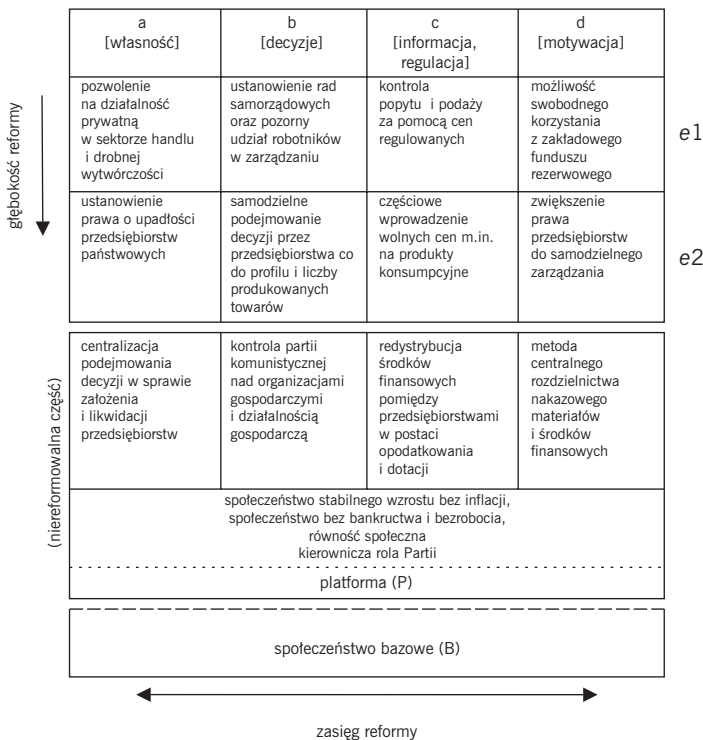
Dotychczas analizowaliśmy proces wielokrotnego cyklicznego załamywania się reform gospodarczych w ramach systemu. Dlaczego więc reformom nie udało się wyrwać z tej cykliczności? Przyczyną tego jest fakt, że systemy socjalistyczne różnych państw, choć zewnętrznie wyglądają na różnorodne, to są ograniczone przez podstawową architekturę systemu tradycyjnego (kontrola partii komunistycznej nad organizacjami gospodarczymi i działalnością gospodarczą, metoda centralnego nakazowego rozdzielnictwa materiałów i środków finansowych, centralizacja wydawania decyzji w sprawie tworzenia i likwidacji przedsiębiorstw, redystrybucja środków finansowych pomiędzy przedsiębiorstwami w postaci opodatkowania i dotacji). Inaczej mówiąc, nawet jeśli mechanizm funkcjonowania systemu gospodarczego zostanie poprawiony, ale nie zostanie dopasowany do podstawowej architektury, to wcześniej czy później mechanizm funkcjonowania zacznie wadliwie funkcjonować i nastąpi powrót do pierwotnego mechanizmu funkcjonującego na płaszczyźnie podstawowej architektury systemu tradycyjnego.

Przyjrzyjmy się dokładnie (patrz rys. 4.). Po pierwsze, bazę systemu gospodarczego każdego kraju tworzy społeczeństwo bazowe (*B = basic society*)⁷. To bazowe społeczeństwo tworzą następujące elementy: historia, środowisko

⁶ Taką koncepcję przedstawia m.in. prof. Janusz Beksiak (patrz: Taguchi [1989]).

⁷ Jeśli chodzi o społeczeństwo bazowe, to prowadzone są już długoletnie badania w dziedzinie teorii porównawczej społeczeństwa bazowego oraz teorii kultury społeczeństwa bazowego. Natomiast jeśli chodzi o związki z gospodarką przejściową, to ciekawa jest następująca praca: Ono [1996].

naturalne (gleba, klimat, bogactwa naturalne, zasoby wodne), społeczeństwo (przekrój wiekowy, przekrój zawodowy, struktura społeczności, świadomość społeczna), rasa, język, religia, geopolityka. Te elementy są zazwyczaj warunkiem koniecznym do zbudowania systemu gospodarczego. Na przykład w rolniczej Polsce, która utraciła niepodległość na ponad sto lat, przywiązanie rolników do ziemi było silne i uważa się, że przez jakiś czas po odzyskaniu niepodległości w celu osiągnięcia stabilności lepiej było stworzyć system oparty na rolnikach posiadających ziemię. Poza tym w społeczeństwie, w którym ogromną większość stanowią katolicy, silne są tendencje narodu do żądania systemu o stosunkowo wysokim stopniu równości. W ten sposób społeczeństwo bazowe staje się gruntem, na którym w momencie tworzenia systemu gospodarczego kształtuje się podstawowa myśl i konstrukcja. Jednakże społeczeństwo bazowe nie zawsze jest elementem niezmiennym i ponadczasowym. Używając języka algorytmu genetycznego, jest w stanie, w zależności od otaczającego środowiska, zmieniać się poprzez powtarzanie selekcji i krzyżowania. Można powiedzieć, że na przykład polskie społeczeństwo bazowe charakteryzuje się stosunkowo dużymi zdolnościami przystosowania.

Rys. 4.

Struktura systemu gospodarki socjalistycznej i reformy w ramach systemu

Źródło: opracowanie własne.

Na społeczeństwie bazowym zostaje zbudowana platforma ($P = platform$), która jest bazą dla systemu gospodarczego⁸. Na platformie działają różne mechanizmy funkcjonowania. Ta platforma powstaje zasadniczo na bazie społeczeństwa bazowego, ale zdarza się, że jest od niego odseparowana. Możliwe są m.in. sytuacje, gdy trzeba z powodów politycznych wprowadzić z konieczności ujednoczoną platformę⁹, gdy wprowadza się standardową platformę z uwagi na priorytetowe traktowanie wspólnoty z sąsiednimi krajami albo ze światową gospodarką¹⁰, gdy celowo wprowadza się platformę słabo dopasowaną do społeczeństwa bazowego, licząc na transformację społeczeństwa bazowego. Na rys. 4. taką separację przedstawiono poprzez zaznaczenie linią przerywaną górnego boku społeczeństwa bazowego, a linią ciągłą — dolnego boku platformy.

W platformie systemu gospodarki socjalistycznej (P_{soc}) podstawowym czynnikiem jest wcześniej wspomniana bazowa architektura systemu tradycyjnego. W platformie systemu gospodarki kapitalistycznej (P_{cap}) podstawowymi czynnikami są: własność prywatna, która jest dominującą formą własności; decyzyjność bazująca na informacji rynkowej, regulacja konsumpcji, dystrybucji i produkcji oparta na funkcjonowaniu cen, motywacja rzeczowa w postaci płac i zysków. Z kolei platforma systemu gospodarki rynkowej (P_{mar}) posiada podstawową architekturę prawie taką samą jak platforma systemu gospodarki kapitalistycznej, ale głównym celem nie jest konieczne maksymalizacja kapitału lub zysków, a poza tym harmonizuje ona z różnymi systemami i dlatego w tym artykule jest traktowana oddzielnie.

Na każdej z tych platform działają różne mechanizmy funkcjonowania gospodarki ($M = economic\ mechanism$). Mechanizm funkcjonowania gospodarki składa się z czterech elementów: własności (a), decyzyjności (b), informacji i regulacji (c) oraz motywacji (d) i wraz z platformą tworzy system gospodarczy. Mechanizm funkcjonowania gospodarki jest czynnikiem podlegającym zmianom i cechuje się sprężystością ($e = elasticity$) wobec wstrząsów zewnętrznych (na przykład presja spłat zadłużenia zagranicznego, presja na demokratyzację i otwarcie) oraz wewnętrznych (na przykład ujemny wzrost PKB, znaczący spadek produktywności, destabilizacja społeczna w postaci strajków generalnych). Inaczej mówiąc, platforma wobec wstrząsów zewnętrznych i wewnętrznych pozostaje zwykle niezmienna (*constant*), ale mechanizm funkcjonowania gospodarki może do pewnego stopnia zmieniać się elastycznie. Tę cechę przedstawia się jako elastyczność wobec wstrząsów

⁸ Koncepcja platformy jest co prawda oryginalnym pomysłem i oryginalną nazwą autora, ale źródłem tej koncepcji są podstawowe elementy tradycyjnego systemu, które przedstawił Leszek Balcerowicz we wcześniej wspomnianym wywiadzie.

⁹ Są to na przykład przypadki, gdy sąsiednie wielkie mocarstwa narzucają korzystną dla siebie platformę albo gdy powstaje platforma mozaikowa ze względu na kompromis różnych wewnętrznych sił politycznych.

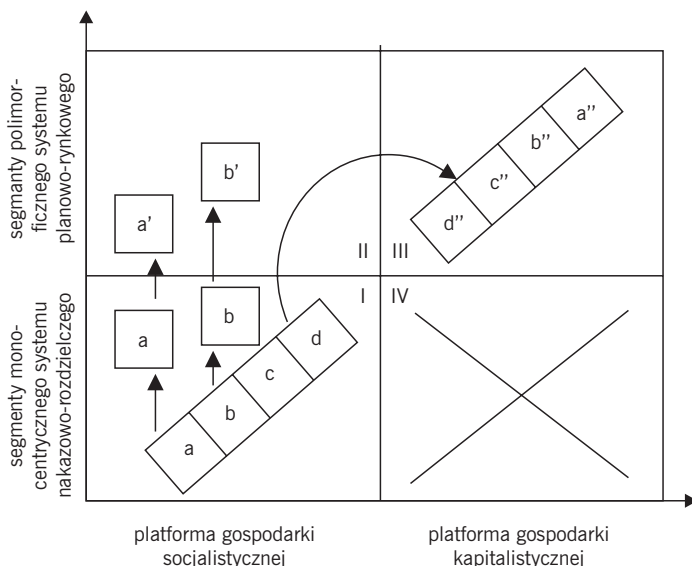
¹⁰ Są to na przykład przypadki, gdy wspólna platforma jest tworzona przez kraje sojusznice dążące do umocnienia związków ideologicznych czy też solidarności wojskowej albo gdy kraje rozwijające się wprowadzają nowoczesną platformę gospodarki rynkowej.

i możliwe jest wyrażenie zdolności systemu do przystosowania się do środowiska.

W reformie systemu gospodarki socjalistycznej z rys. 4. głębokość reformy ustala się w zależności od tego czy sprężystość zatrzyma się w punkcie $e1$, czy dojdzie do $e2$. Natomiast zasięg reformy określany jest w zależności od tego, czy reforma osiągnie wszystkich obszarów od a do d, czy zatrzyma się na którymś z nich.

Zwiększenie głębokości i zasięgu reformy przy zachowaniu równowagi jest bardzo ważne przy utrzymywaniu logicznej spójności modelu reformy, a — mówiąc inaczej — jeśli się to nie uda, to reforma popada w cykliczność. System, niezależnie od formy, funkcjonuje jako logiczna całość. W związku z tym jeżeli głębokość reform i zasięg będą małe, to znaczy jeśli reforma obejmie tylko część czynników mechanizmu funkcjonowania gospodarki, to całości zabraknie spójności i system ten nie będzie funkcjonował bez zakłóceń.

Uporządkujmy ten problem wykorzystując schemat pojęciowy reformy gospodarczej w ramach systemu socjalistycznego i transformacji systemowej (rys. 5.)¹¹.

Rys. 5.

Schemat pojęciowy reformy gospodarczej w ramach systemu socjalistycznego i transformacji systemowej

Źródło: [Nasiłowski, 1986, s. 24] zmodyfikowane przez autora.

¹¹ Schemat ten jest ulepszonym przez autora, z uwzględnieniem dyskusji nad platformą, schematem Nasiłowskiego wyjaśniającym reformę systemową w gospodarce socjalistycznej [Nasiłowski, 1986, s. 24]. Nasiłowski na osi pionowej umieszcza monocentryczny system nakazowo-rozdzielczy i polimorficzny system planowo-rynkowy, a na osi poziomej wzrost ekstensywny, nierównoważony i nieefektywny i wzrost intensywny, innowacyjny i efektywny. W okresie, gdy

Oś pionowa dzieli się na monocentryczną metodę nakazowo-rozdzielczą i polimorficzną formę planowo-rynkową; podział ten pokazuje różnice mechanizmu funkcjonowania gospodarki. Oś pozioma dzieli się na platformę gospodarki socjalistycznej i platformę gospodarki kapitalistycznej, co pokazuje różnice systemowe. W kwadrancie I istnieje tak zwany system tradycyjny, gdzie mechanizm decyzji cenowych, inwestycje, zatrudnienie i in. są przedstawione za pomocą segmentów a do d. Połączone w jeden ciąg segmenty wyrażają zbiór mechanizmów funkcjonowania gospodarki, które w całości charakteryzują się jedną logiczną spójnością. Kwadrant IV wykreślono, ponieważ w gospodarce kapitalistycznej nie istnieje faktycznie monocentryczny system nakazowo-rozdzielczy.

Podczas reformy pozornej w ramach systemu socjalistycznego, przeprowadzonej w celu zahamowania niezadowolenia narodu, na przykład czynnik a lub b przesuwa się nieznacznie wewnątrz tego samego kwadrantu I w pobliże kwadrantu II. To odpowiada reformie do e1 na rys. 4. Podczas radykalnej reformy ma miejsce następujące przesunięcie mechanizmu funkcjonowania gospodarki: $a \rightarrow a'$, $b \rightarrow b'$ (na rys. 4. reforma do e2), ale sama logika systemu funkcjonowania gospodarki pozostaje w obrębie kwadrantu I. Jeśli nie ulegnie zmianie podstawowa logika systemu, to pojawi się system nieposiadający wewnętrznej spójności i mechanizm funkcjonowania gospodarki zacznie wadliwie funkcjonować albo będzie próbował powrócić do stanu funkcjonowania w oparciu o poprzednią logikę. W przeciwieństwie do tego można powiedzieć, że dzięki obróceniu o 180 stopni wszystkich segmentów od a do d do zbioru mechanizmów funkcjonowania gospodarki, które zawierają segmenty od a'' do d'' połączone ze sobą jedną logiką (transformacja systemowa), można uzyskać system funkcjonujący efektywnie.

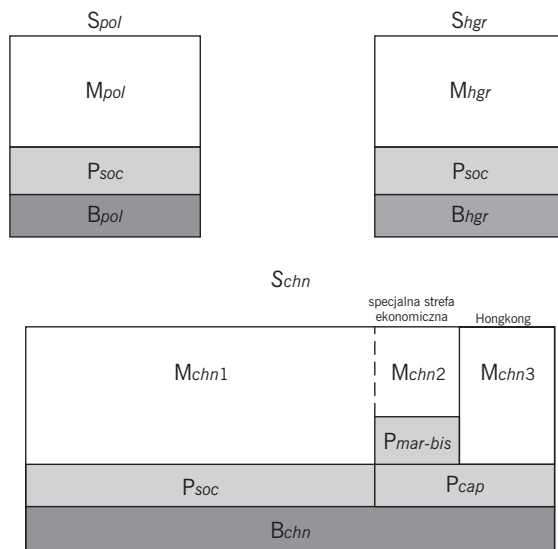
W ten sposób reforma gospodarcza w ramach systemu socjalistycznego była eksperymentem, który polegał na sprawdzeniu, o ile uda się zwiększyć głębość i zasięg reformy przy milczącym założeniu, że zachowana zostaje platforma; była to również granica reform w ramach systemu. A to dlatego, że reforma nigdy nie dosięgła platformy. Bazowa architektura platformy stanowiła trzon systemu socjalistycznego i zreformowanie jej oznaczało po prostu odrzucenie socjalizmu.

Jednakże nie znaczy to, że wszystkie reformy przeprowadzane przy zachowaniu platformy socjalistycznej zakończyły się porażką. Na przykład na Węgrzech system socjalistycznej gospodarki rynkowej funkcjonował w pewnym

---

transformacja systemowa nie zaistniała ani w teorii, ani w praktyce, był to schemat pojęciowy zbudowany na podstawie pytania, w jakim stopniu możliwe jest udoskonalenie socjalizmu. Ale co do pytania, dlaczego reforma gospodarcza nie odnosi sukcesu, to można powiedzieć, że jako sposób wyjaśnienia, bazujący na wewnętrznej spójności systemu gospodarczego, przewyższa inne. Nasiłowski dzieli reformę gospodarczą na 3P, czyli na reformę pozorną, reformę połowiczną i reformę przełomową. W reformie pozornej niektóre segmenty podlegają niewielkiej decentralizacji wewnątrz kwadrantu I. W reformie połowicznej niektóre segmenty przemieszczają się aż do kwadrantu II. W reformie przełomowej cały system, zachowując spójność, przemieszcza się do kwadrantu IV i funkcjonuje efektywnie.

zakresie, a w chińskim zreformowanym systemie po wielu komplikacjach urzeczywistniono wzrost gospodarczy. W takim razie dlaczego w Polsce reforma w ramach systemu nie powiodła się, a na Węgrzech i w Chinach reformy w ramach systemu w pewnym zakresie przyniosły rezultaty?

Rys. 6.

Schemat ideowy systemu gospodarczego Polski, Węgier i Chin

Objaśnienia: B — społeczeństwo bazowe, S — system, P_{soc} — platforma gospodarki socjalistycznej, P_{cap} — platforma gospodarki kapitalistycznej, $P_{mar-bis}$ — platforma gospodarki pararynkowej, M — mechanizm funkcjonowania systemu, pol — typ polski, hgr — typ węgierski, chn — typ chiński.

Źródło: opracowanie własne.

Zacznijmy od polskiego systemu gospodarczego, który można przedstawić w następujący sposób:

$$\begin{aligned}
 S_{pol} &= f(B_{pol}, P_{soc}, M_{pol}) & (1) \\
 M_{pol} &= a_{e1-e2}, b_{e1-e2}, c_{e1-e2}, d_{e1-e2} \\
 P_{soc} &= \text{const.}
 \end{aligned}$$

W przypadku Polski zaufanie wobec systemu było nadzwyczaj niskie, czego symbolem był ruch „Solidarności” w latach 1980–81. Poza tym, po wielokrotnych niepowodzeniach reform, wzmacniało się przekonanie narodu, że partia i rząd raczej nie przeprowadzą fundamentalnych reform. W związku z tym żądania reform wysuwane przez „Solidarność” nie skończyły się na korekcie mechanizmu funkcjonowania polskiego typu (M_{pol}), lecz ostatecznie dotyczyły transformacji platformy gospodarki socjalistycznej (P_{soc}). Nie trzeba jednak dodawać, że takie żądania wstrząsają systemem państwa so-

cialistycznego i osłabiają stosunki sojusznicze między państwami socjalistycznymi oraz nieuchronnie wywołają militarne i polityczne naciski Związku Radzieckiego. W rezultacie ruch „Solidarności” został stłumiony przez wprowadzenie stanu wojennego i kierownictwo partyjno-rządowe podjęło próbę korekty $Mpol$ na poziomie $e2$. Ale w rzeczywistości, choć pojawiły się załączki elementów prowadzących do gospodarki rynkowej, w sytuacji kryzysu gospodarczego dominowała dotychczasowa logika, naród nie obdarzał systemu zaufaniem i system ten nie zadziałał efektywnie.

Z kolei węgierski system gospodarki można przedstawić w następujący sposób:

$$\begin{aligned} Shgr &= f(Bhgr, Psoc, Mhgr) \\ Mhgr &= a_{e1-e2}, b_{e1-e2}, c_{e1-e2}, d_{e1-e2} \\ Psoc &= \text{const.} \end{aligned} \quad (2)$$

Struktura modelu jest taka sama jak polskiego, ale jest duża różnica w podejściu do konstrukcji systemu. Węgry, które przeżyły inwazję wojsk radzieckich w 1956 roku (wypadki węgierskie), przy utrzymaniu $Psoc$, stopniowo zreformowały mechanizm funkcjonowania typu węgierskiego ($Mhgr$) doprowadzając go do stadium spójnego funkcjonowania w kwadrancie II z rys. 5. (po 1968 r.). Ostatecznie mechanizm funkcjonowania został zaprojektowany i ulepszony przy uwzględnieniu sytuacji, gdy $Mhgr$ funkcjonuje w ($Pmar$) lub w ($Pcap$), to znaczy że przemieszcza się z kwadrantu II do kwadrantu III z rys. 5. W związku z tym, w przeciwieństwie do niepowodzenia polskiego ruchu społecznego, który przyczyn wadliwego funkcjonowania systemu upatrywał w $Psoc$, na Węgrzech dzięki zastosowaniu dwuplatformowego mechanizmu funkcjonowania przygotowano się na przejście na platformę, która wcześniej czy później miała nadejść.

Chiński system gospodarczy można przedstawić w następujący sposób:

$$\begin{aligned} Schn &= f(Bchn, Psoc, Pcap, Pmar-bis, Mchn1, Mchn2, Mchn3) \\ Mchn1 &= a_{e1-e2}, b_{e1-e2}, c_{e1-e2}, d_{e1-e2} \\ Psoc &= \text{const.} \quad Pcap = \text{const.} \end{aligned} \quad (3)$$

Przypadek chiński jest złożony. W regionie nadmorskim utworzono specjalne strefy ekonomiczne, na $Psoc$ naniesiono platformę gospodarki pararynkowej ($Pmar-bis$) i przeprowadzono eksperyment z funkcjonowaniem mechanizmu pararynkowego ($Mchn2$). Z kolei w Hongkongu zdecydowano, że — również po jego powrocie do Chin w 1997 roku — zgodnie z zasadą „jedno państwo, dwa systemy” na okres pięćdziesięciu lat zostanie zachowana platforma kapitalistyczna ($Pcap$). W ten sposób również Chiny nie rozpoczęły reformy od całkowitego zanegowania $Psoc$, która zaczęła wadliwie funkcjonować, ale przejściowo utrzymując system, w którym istnieje wiele platform poszukują optymalnego systemu.

Przyczyny niemożności zbudowania efektywnego systemu w drodze reformy systemu gospodarki socjalistycznej można doszukiwać się w sztywności platformy. Logika wpleciona w podstawową architekturę platformy stanowi rdzeń i cofa do pierwotnej logiki mechanizm funkcjonowania, który został częściowo ulepszony, tak aby pasował do czasów i środowiska. Można powiedzieć, że to ukształtowało układ krążenia reform gospodarczych. W celu radykalnego rozwiązania problemu konieczne było całościowe zwiększenie głębokości i zasięgu reformy, ale właściwie jeśli nie wymieni się platformy, to system nie będzie funkcjonować efektywnie. Jednak bazowa architektura platformy jest ideologiczną bazą systemu socjalistycznego i jej zmiana oznacza zanegowanie socjalizmu. Można powiedzieć, że w tym tkwią ograniczenia reformy systemu gospodarki socjalistycznej.

Bibliografia

- Adam Jan, 1989, *Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s*, Macmillan, London.
- Bafia Jerzy, 1984, *Zasady tworzenia prawa*, PWN, Warszawa.
- Baka Władysław, 1988, *Polska reforma gospodarcza. Doświadczenia i przyszłość*, „Ekonomista” nr 3–4.
- Baka Władysław, 1999, *U źródeł wielkiej transformacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Balcerowicz Leszek, 1988, *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawczej*, „Monografie i opracowania” nr 281, SGPiS, Warszawa.
- Balcerowicz Leszek, 2000, *Socialism, Capitalism, Transformation* (przetłum. na japoński przez Iemoto Hiroichi Taguchi Masahiro), Taga-shuppan, Tokio. Załącznik: Wywiad z prof. Balcerowiczem s. 439–444.
- Bar Ludwik, 1985, *Rola ustawy w realizacji reformy gospodarczej*, „Państwo i Prawo” nr 5.
- Beksiak Janusz, 1982, *Zmiany w gospodarce*, PWN, Warszawa.
- Kamiński Bartłomiej, 1991, *The Collapse of State Socialism. The Case of Poland*, Princeton University Press, Princeton.
- Kołodko Grzegorz W., 1989, *Economic Reforms and Inflation in Socialism: Determinants, Mutual Relationships and Prospects*, „Communist Economies” Vol. 1, No. 2, s. 178.
- Kornai János, 1992, *The Socialist System, The Political Economy of Communism*, Princeton University Press, Princeton.
- Kowalski Jerzy, 1984, *Wstęp do prawoznawstwa*, PWN, Warszawa.
- Mołdawa Tadeusz, 1979, *Naczelne władze państwowe Polskiej Ludowej 1944–1979. Skład osobowy i podstawy prawne organizacji i funkcjonowania według stanu na dzień 30 września 1979*, WUW/INP, Warszawa.
- Nasiłowski Mieczysław, 1986, *Zarys teorii reformy systemowej w gospodarce socjalistycznej*, SGPiS, Warszawa.
- Ono Kenichi, 1996, *Strategia przejścia do systemu rynkowego*, Yūhikaku, Tokio.
- Przeworski Adam, 1991, *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Taguchi Masahiro, 1987, *Wywiad na temat polskiej reformy gospodarczej z L. Balcerowiczem, byłym wiceprzewodniczącym Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego*, „Studies on Socialist Economy” No. 9.

- Taguchi Masahiro, 1988, *Zagadnienia polskiej reformy gospodarczej. Mechanizm kryzysu gospodarczego a strategia rozwoju gospodarczego*, „Kaigaijijp” (Takushoku University, Institute of World Studies), No. 5.
- Taguchi Masahiro, 1989, *Wywiad z prof. J. Beksiakiem*, „Studies on Socialist Economy” No 13.
- Taguchi Masahiro, 1990a, *Mechanizm upadku polskiego systemu gospodarczego*, „International Labor Movement” nr 7, s. 11–17.
- Taguchi Masahiro, 1990b, *Upadek systemu tradycyjnego. Historyczne miejsce i zagadnienia polskiej reformy polityczno-gospodarczej*, „Keizai Kagaku Tsushin” No. 63, 1990.6.
- Taguchi Masahiro, 1993, *Próby wdrażania i załamania reform gospodarczych. Na przykładzie polskich reform*, w: Kihara Masao, Mizobata Satoshi, Onishi Hiroshi (red.), *Transformacja systemu gospodarczego*, Sekaishisoshia, Kyoto.
- Taguchi Masahiro, 2004, *Mechanizm socjalistycznego systemu gospodarczego. Modelowanie procesu załamania na przykładzie Polski*, „Bulletin of the Association for Comparative Economic Studies” No. 11.
- Wojciechowski Tadeusz, 1986, *Reglamentacja materiałów: przyczyny, skutki i możliwości ograniczenia*, „Gospodarka Planowa” nr 10.
- Zarządzenie, 1962, *Zarządzenie nr 238 Prezesa Rady Ministrów z dnia 9 grudnia 1962 r.*, „Zasady techniki prawniczej”.
- Zawadzki Sylwester, 1986, *Raport o stanie prawa*, „Państwo i Prawo” nr 5.
- Zawadzki Sylwester, 1986, *Role of Constitutional Law in Preventing the Inflation of Regulations and Upgrading the Quality of Law*, „Ritsumeikan Law Review” No. 1, March.

A b s t r a c t Collapse Mechanism of the Socialist Economic System

This article presents the model of functioning of the socialist economic system based on empirical analysis of the Polish reforms. In Poland, there were several trials to carry out economic reforms, but always after a few years they were stopped. Therefore I will examine why the reforms failed, and why the system reforms ultimately stalled in deadlock.

I focused on the basic architecture of the “traditional” system, the cyclical nature of the structural reform of the socialist political determinants of economic reforms, interoperability and interactivity between platform and mechanism of its functioning. According to the analysis, even if the mechanism of functioning of the economic system will be improved, but will not be matched to the basic architecture, sooner or later, the operation mechanism will operate imperfectly, and it will return to the original mechanism functioning at the level of the basic architecture of the traditional system. This rigid platform creates the periodicity of the economic reform. Thus, the system does not function efficiently if the platform is replaced. However, the basic architecture of the platform is the ideological foundation of the socialist system as well and bringing it to change is the negation of socialism. These are the fundamental limitations of the economic reforms in the socialist system.

This lack of flexibility led to the collapse of the system and inevitably leads to the system transformation.